

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΑΘΗΝΑ 2010

Γραφή και «γλωσσική πολιτική» στα κυπριακά βασίλεια κατά την κλασική περίοδο

Άννα Παναγιώτου
Πανεπιστήμιο Κύπρου

1. Εισαγωγή¹

Όπως είναι γνωστό, ήδη από το πρώτο τέταρτο της Α' χιλιετίας π.Χ., το μεγαλύτερο μέρος του ελληνόφωνου κόσμου συνδέθηκε με τη χρήση της γραφής, σε πολλούς τομείς του κοινωνικού βίου. Αν και σήμερα αναγνωρίζουμε τη σημασία της γραφής για την ανάπτυξη αυτών των κοινωνιών σε αντίθεση με άλλες σύγχρονές τους (ή παλαιότερες, δηλαδή κατά τη μυκηναϊκή περίοδο, όπου η γραφή έπαιξε μικρό ή κανένα ρόλο εκτός της κεντρικής διοίκησης), είναι ακόμη δύσκολο να αποκαταστήσουμε όλες τις φάσεις και τρόπους διάδοσης της γραφής εντός αυτών των κοινωνιών κατά τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους.

Ένα είναι βέβαιο, ότι οι πόλεις και (στο βαθμό που γνωρίζουμε) τα βασίλεια της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου ως τα μέσα του Ε' αι. π.Χ. (ή ως τα τέλη του πρώτου τετάρτου του Δ' αι. π.Χ. σε ορισμένες περιπτώσεις), απεφάσιζαν εντός των ορίων της εδαφικής τους κυριαρχίας για θέματα σχετικά με το αλφάβητο, την ορθογραφία και τη διάλεκτο που

¹ Επιθυμώ να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τους διοργανωτές για την πρόσκληση στη διημερίδα με τίτλο «Η ελληνική γλώσσα στην Κύπρο από την αρχαιότητα ως σήμερα» που διοργάνωσαν ο Τομέας Γλωσσολογίας και ο Τομέας Κλασικής Φιλολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Την ανακοίνωση αυτή που αποτελεί συνέχεια και περαιτέρω ανάπτυξη του Ραπαγίου (2008) αφιερώνω στη μνήμη του P. Åström, διασήμου μελετητή, μεταξύ πολλών άλλων, της κυπριακής αρχαιότητας.

Στις παραπομπές ο αριθμός μετά το έτος ή τον τόπο εκδόσεως δηλώνει τη σελίδα, εκτός εάν προσδιορίζεται διαφορετικά. Για την αποφυγή συγχύσεως, στα συντάγματα επιγραφών προηγείται τον αριθμό ο προσδιορισμός «σελ.» όταν πρόκειται για παραπομπή στην εισαγωγή ή «αρ.» για τον αριθμό της επιγραφής. Τα ακρωνύμια (Φ), (ΣΦ)/(ΗΦ) αναφέρονται σε συλλαβογράμματα που αποδίδουν αντιστοίχως φ(ωνήεντα), ή ακολουθίες σ(υμφώνων) + φ(ωνηέντων) ή η(μυφώνων) + φ(ωνηέντων).

εχρησιμοποιείτο στην εκπαίδευση, όποια μορφή και αν είχε αυτή. Για τον λόγο αυτόν το *τοπικό αλφάβητο* (σε όλες τις περιοχές πλην Κύπρου, σε αυτήν το *τοπικό συλλαβάριο*) και η *τοπική διάλεκτος* διδάσκονταν και διαδίδονταν εντός των ορίων δικαιοδοσίας κάθε ελληνόφωνης περιοχής, χωρίς διορθωτική επίδραση από ένα γλωσσικό πρότυπο. Καμία πληροφορία δεν διαθέτουμε από τους αρχαίους συγγραφείς για την άσκηση της δικαιοδοσίας αυτής. Ίσως η σιωπή να οφείλεται στο γεγονός ότι η εν λόγω πρακτική ήταν αυτονόητη για το δίκαιο της εποχής, μέσα στα δικαιώματα της πόλεως στο πλαίσιο της αυτονομίας της.

Από την ακολουθούμενη πρακτική επίσης συνάγουμε ότι οι αποικίες της Α' χιλιετίας π.Χ. –τουλάχιστον αυτές που ήταν ιδρύματα μίας πόλεως²– χρησιμοποιούσαν το ίδιο αλφάβητο και διάλεκτο με τις μητροπόλεις τους (Jeffery 1990: 18-19). Τα τοπικά αλφάβητα ήταν εν χρήσει ως το τέλος των Μηδικών Πολέμων στις περισσότερες περιπτώσεις στη μητροπολιτική Ελλάδα, και ως τα τέλη του τρίτου τετάρτου του Ε' αι. π.Χ. στις αποικίες.³

Το γνωστό από τις πηγές αρχαίο παράδειγμα κρατικής παρέμβασης με ρύθμιση σε θέματα αλφαβήτου είναι της Αθήνας το 403/2 π.Χ. Όπως είναι γνωστό, την επομένη της μεγάλης ήττας κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο, απεφασίσθη επισήμως η υιοθέτηση του μιλησιακού αλφαβήτου σε αντικατάσταση του τοπικού (Threatte 1980: 26-27).⁴ Όλες οι πόλεις της μητροπολιτικής Ελλάδος θα εγκαταλείψουν σταδιακά τα επιχώρια αλφάβητα για να υιοθετήσουν το μιλησιακό, αλλά δεν γνωρίζουμε από τις αρχαίες πηγές άλλη επίσημη απόφαση ανάλογη αυτής της Αθήνας.

² Στις αποικίες που είχαν μικτό πληθυσμό, δηλαδή ήταν ιδρύματα περισσότερων μητροπόλεων, απαντούν κείμενα σε αλφάβητα που απηχούν την κοινή τους καταγωγή, βλ. Panayotou (1991: 127, υποσημ. 2 για την Άκανθο της Χαλκιδικής). Οι ιστορικές περιπέτειες άλλων αποικιών αποτυπώνονται και στα χρησιμοποιούμενα αλφάβητα: βλ. Jeffery (1990: 243).

³ Jeffery (1990: 241, για τη Νάξο της Σικελίας, 242, για τους Λεοντίους). Οι γεωπολιτικές ανακατατάξεις μετά τους Περσικούς Πολέμους, κυρίως η ίδρυση της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας, είχαν επιπτώσεις και στη χρήση γραφής. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρουμε αυτό της Ποτειδαίας στη χερσόνησο της Παλλήνης στη Χαλκιδική, στην οποία, ως αποικία της Κορίνθου, όχι μόνο χρησιμοποιήθηκε το κορινθιακό αλφάβητο (και βεβαίως η διάλεκτος), αλλά η αποικία απετέλεσε και το κέντρο διάδοσης του αλφαβήτου αυτού σε όλη τη χερσόνησο της Παλλήνης και στη Χαλκιδική ευρύτερα. Το κορινθιακό αλφάβητο υποκαταστάθηκε κατά τη διάρκεια των Περσικών Πολέμων από το ιωνικό, το οποίο συνδέεται με την παρουσία των Ιώνων στις περσικές δυνάμεις, οι οποίες κυριάρχησαν για περισσότερο από μία τεσσαρακονταετία στην ευρύτερη περιοχή. Από την εποχή που η Ποτειδαία έγινε μέλος της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας, το κορινθιακό αλφάβητο δεν ξαναχρησιμοποιήθηκε στην περιοχή.

⁴ Σε ιδιωτικά κείμενα της Αττικής το ιωνικό αλφάβητο ήταν σποραδικά εν χρήσει από τα τέλη του Στ' αι. π.Χ.: βλ. Immerwahr (1990, Appendix 1, 179 με συζήτηση των σχετικών κειμένων).

Συνοψίζοντας, τα τοπικά αλφάβητα, τα οποία αποδίδουν αποκλειστικά και μόνο τις τοπικές διαλέκτους, παραμένουν ως το τέλος των Μηδικών ή και αργότερα κατά περίπτωση, ένα από τα εμβλήματα της ταυτότητας και της αυτονομίας των ελληνικών πόλεων. Όλα τα αλφάβητα αποδίδουν πιστά, στις αρχές τουλάχιστον, τις φωνολογικές ιδιαιτερότητες της τοπικής διαλέκτου. Κάθε πόλις αποφασίζει για τα τοπικά γλωσσικά θέματα και την ορθογραφία και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως συνάγεται από τις επιγραφές, φροντίζει για την ορθογραφική μεταρρύθμιση, ιδιαίτερα όταν οι φωνολογικές εξελίξεις γίνονται αισθητές: η ορθογραφική προσαρμογή όμως ήταν αναπόφευκτη, ιδιαίτερα όταν εισήχθη το μιλησιακό αλφάβητο και οι φυσικοί ομιλητές ήλθαν σε επαφή με τα προβλήματα απόδοσης της τοπικής διαλέκτου από ένα αλφάβητο που ως τότε απέδιδε ένα εν μέρει διαφορετικό φωνολογικό σύστημα. Το σχολείο είναι προφανώς ο χώρος άσκησης αυτής της αναπροσαρμογής. Όταν μετά το τέλος των Περσικών πολέμων η αυτονομία της πόλεως, τουλάχιστον με τη μορφή που είχε αυτή ως το τέλος της αρχαϊκής εποχής, τίθεται σε αμφισβήτηση ή μάλλον αλλάζει μορφή, η τοπική γραφή και η τοπική διάλεκτος δεν έχουν πλέον λόγο υπάρξεως και, κυρίως, θεσμικό πλαίσιο να συντηρηθούν.

2. Η γραφή στην Κύπρο

Με τις 1.300 περίπου ελληνικές διαλεκτικές της επιγραφές η νήσος διαθέτει ένα από τα μεγαλύτερα σε αριθμό επιγραφών διαλεκτικά συντάγματα, αν και οι επιγραφές αυτές καθ' αυτές είναι ως επί το πλείστον σύντομες, ονόματα επί αγγείων και σφραγιδολίθων, κυρίως όμως αναθηματικές και επιτύμβιες. Από αυτές, οι 600 περίπου χρονολογούνται στην αρχαϊκή περίοδο και οι περισσότερες προέρχονται από το βασίλειο της Πάφου.

Καθ' όλη τη διάρκεια χρήσης τους τα τοπικά κυπριακά ιδιώματα που μπορούμε να διακρίνουμε απεδόθησαν με τοπικά συλλαβάρια. Όπως είναι αναμενόμενο σε μια γραφή που χρησιμοποιείται για περίοδο οκτώ περίπου αιώνων,⁵ τα συλλαβάρια αυτά παρουσιάζουν διαφορές από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Οι διαφορές αυτές αφορούν στον αριθμό των συλλαβογραμμάτων, στη δομή τους, καθώς και στη φορά της γραφής: Το λεγόμενο «κοινό» συλλαβάριο (πίν. 1) χρησιμοποιείται στα περισσότερα βασίλεια της αρχαϊκής, κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου⁶ (μεταξύ άλλων

⁵ Αν συνυπολογίσουμε τα συλλαβικά σφραγίσματα του αρχείου της Πάφου για τα οποία βλ. κατωτ. ενότητα 8.

⁶ JCS², σελ. 57-63.

Πίν. 1, από το ICS², σελ. 58. Απεικονίζονται τα συλλαβογράμματα του αποκαλουμένου «κοινού» συλλαβαρίου με συμπληρώσεις και σχεδίαση βάσει των συνηθεστέρων παραλλαγών

	a	e	i	o	u
	✱	✱	✱	≡	Υ
y	∇			≈	
w	∞	I	Y<	∩	
r	Ω	∩	∩	∩	∩
l	∩	8	≤	+	∩
m	Y<	✱	∩	∩	✱
n	∩	I<	∩	∩	>!
p	≠	∩	≡	∩	∩
t	∩	∩	∩	F	∩
k	∩	∩	∩	∩	✱
s	∩	∩	∩	≡	✱
z	∩ za?			∩	
x	∩	∩			

στους Σόλους, στο Ιδάλιον, στην Ταμασσό, στους Χύτρους, στους Γόλγους, βλ. χάρτη)· το συλλαβάριο αυτό είναι συνήθως αριστερόστροφο.⁷ Το λεγόμενο παφιακό συλλαβάριο (πίν. 2 στην αρχαϊκή του παραλλαγή και πίν. 3 στην κλασική και πρώιμη ελληνιστική του) που χρησιμοποιείται εντός του βασιλείου μέχρι την κατάλυση αυτού, στα τέλη του Δ' αι. π.Χ. και σε ορισμένες περιπτώσεις εκτός αυτού, είναι συνήθως δεξιόστροφο.⁸

Τηρουμένων των αναλογιών, οι διάφορες παραλλαγές του συλλαβαρίου διεδόθησαν ευρέως στα ελληνόφωνα βασίλεια της νήσου αλλά και εκτός αυτών,⁹ και, αν κρίνουμε από την ποιότητα και την ποικιλία του υλικού που έχουμε στη διάθεσή μας, η γνώση της γραφής κατά την αρχαϊκή περίοδο υπήρξε ευρέως διαδεδομένη στη ΝΔ., τουλάχιστον, Κύπρο.

⁷ ICS², σελ. 57 § 2.

⁸ ICS², σελ. 64-65· Rantidi σελ. 32, υποσημ. 132 (για τη φορά της γραφής).

⁹ Στις περιοχές όπου χρησιμοποιήθηκε το «κοινό» συλλαβάριο για την απόδοση άγνωστων/ης ακόμη γλωσσών/γλώσσας, κυρίως (αλλά όχι αποκλειστικά) στο βασίλειο της Αμαθούντος για το οποίο βλ. κατωτ. ενότητα 7.

Πίν. 2, από το ICS², σελ. 66. Απεικονίζονται τα συλλαβογράμματα του αποκαλούμενου αρχαίου παφιακού συλλαβαρίου με συμπληρώσεις και σχεδίαση βάσει των συνηθετέρων παραλλαγών

	a	e	i	o	u
	✱	l†	✱	⊥	八
y	○ ?			⊗ ?	
w	✱	l		⋈	
r	⊖	† † ?	ψ	⊗	
l	⊖	† †		+	
m	✱	✱	⊖	⊖ ⊖	
n	†		⊖		⋈ ? ⋈ ?
p	≠ †	ς	⊖	ς	
t	† †	⊖	†	† †	† ?
k	†	‡ †	⊖	⊗	✱
s	∨	† † †	† †		† ?
z				⊗ ??	
x					

Εδώ θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι ο κοινός τόπος πως οι συλλαβικές γραφές ήσαν ακατάλληλες για την απόδοση της ελληνικής σε σχέση με τα αλφάβητα είναι συζητήσιμη (πρβλ. Baurain 1991: 412, Consani 1998: 166-168), ιδιαίτερα όταν αναφερόμεθα στα κυπριακά συλλαβάρια της Α' χιλιετίας π.Χ., τα οποία θα πρέπει να συγκρίνουμε με τα σύγχρονά τους αρχαϊκά αλφάβητα. Τα συλλαβάρια αυτά παρουσιάζουν ικανοποιητικότερες σε σχέση με τη γραμμική Β' λύσεις στην απόδοση συμφωνικών συμπλεγμάτων και κλειστών συλλαβών και τις ίδιες δυσκολίες με σύγχρονά τους αρχαϊκά αλφάβητα –εξαιρουμένων βεβαίως ορισμένων ιωνικών– στη διάκριση μεταξύ μακρών και βραχέων φωνηέντων. Το συλλαβάριο είναι ασφαλώς λιγότερο σαφές στην ανάγνωση από τα περισσότερα τοπικά αλφάβητα επειδή με το ίδιο σύμβολο αποδίδονται δασέα, ηχηρά και άηχα κλειστά.¹⁰ Επομένως και τα συλλαβάρια

¹⁰ Αλλά η δασύτητα (συμφώνων και φωνηέντων) δεν αποτελούσε διακριτικό χαρακτηριστικό σε μια ψιλωτική διάλεκτο όπως η αρχαία κυπριακή.

δεν παρουσίαζαν για τους φυσικούς ομιλητές που γνώριζαν γραφή πολύ μεγαλύτερες δυσχέρειες σε σχέση με τους χρήστες ορισμένων αρχαϊκών αλφαβήτων (πρβλ. Powell 1991: 99). Αντίθετα, η συνεχής και αποκλειστική χρήση τους στα κυπριακά βασίλεια ως τα τέλη του Ε' αι. π.Χ. ή η παράλληλή τους χρήση με το μλησιακό αλφάβητο κατά τη διάρκεια του Δ' αι. π.Χ. σε νομίσματα και επιγραφές, επίσημες και ιδιωτικές, ερμηνεύονται στο πλαίσιο των ιστορικών εξελίξεων της εποχής· επί πλέον έχουν ως παράλληλο τη σταδιακή επικράτηση του μλησιακού αλφαβήτου σε όλες τις ελληνόφωνες περιοχές κατά την ίδια περίοδο συνοδευόμενη από την αρχομένη επίδραση της αττικής Κοινής στον γραπτό λόγο.¹¹

Πιν. 3, από το *ICS*², σελ. 67. Απεικονίζονται τα συλλαβογράμματα του αποκαλουμένου νεότερου παφιακού συλλαβαρίου με συμπληρώσεις και σχεδίαση βάσει των συνηθεστέρων παραλλαγών

	a	e	i	o	u
	✱	✱	✱	≡	Υ
y	∇			≈	
w	∞	I	∞	∞	
r	Ω	∩	∞	∞	∞
l	∞	8	≤	+	∞
m	∞	✱	∞	∞	✱
n	∞	∞	∞	∞	∞
p	∞	∞	∞	∞	∞
t	∞	∞	∞	∞	∞
k	∞	∞	∞	∞	∞
s	∞	∞	∞	∞	∞
z	∞ za?			∞	
x	∞	∞			

¹¹ Βλ. Consani (1990: 61-66) κυρίως για τα δίγραφα κείμενα του τελευταίου βασιλέως της Πάφου Νικοκλέους.

Όπως στα ελληνικά βασίλεια η κυπριακή ελληνική που αποδίδεται με μια παραλλαγή συλλαβαρίου είναι η γλώσσα των επισήμων¹² και των ιδιωτικών κειμένων στη συντριπτική τους πλειονοψηφία, στα φοινικικά βασίλεια (του Κιτίου και εν μέρει της Λαπήθου) χρησιμοποιείται η φοινικική γλώσσα και το «αλφάβητο» στα επίσημα και τα ιδιωτικά κείμενα, σχεδόν αποκλειστικά στην περίπτωση του Κιτίου. Η «προνομιακή» σχέση συλλαβαρίου και κυπριακής διαλέκτου στα ελληνικά βασίλεια έχει το παράλληλό της στο ζεύγος φοινικικής γλώσσας και αλφαβήτου. Είναι σαφές όμως στις περιπτώσεις που μπορούμε να κρίνουμε ότι η ελληνική όπως και η φοινικική γλώσσα και οι αντίστοιχες γραφές αναπτύχθηκαν σε συγκεκριμένο ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο, τα επί μέρους βασίλεια, μέσα στα οποία η γλώσσα, η ανθρωπωνυμία και η γραφή κάθε φύλου, διατηρήθηκαν χωρίς ώσμωση. Όταν οι ιστορικές συνθήκες και το πλαίσιο άλλαξαν, δηλαδή μετά την κατάλυση των βασιλείων στα τέλη του Δ' αι. π.Χ., ο γλωσσικός χάρτης γενικότερα και τα αντίστοιχα συστήματα γραφής αναδιαμορφώθηκαν σε όλες τις γλωσσικές κοινότητες της Κύπρου.

3. Η γραφή κατά την αρχαϊκή περίοδο στο βασίλειο της Πάφου

Όπως προελέχθη ανωτέρω, τα περισσότερα από τα 600 περίπου κείμενα αρχαϊκής εποχής από την Κύπρο προέρχονται από το βασίλειο της Πάφου. Ακόμη και αν συνυπολογίσουμε τυχαία γεγονότα, τα ανασκαφικά π.χ., τα κείμενα της Πάφου αποτελούν ένα μεγάλο επιγραφικό σύνολο σε σύγκριση με όλες τις περιοχές του αρχαϊκού ελληνόφωνου κόσμου, πράγμα που μας υποχρεώνει να συμπεράνουμε, όπως προείπαμε, ότι η γνώση της γραφής ήταν πολύ διαδεδομένη στο βασίλειο της Πάφου κατά την αρχαϊκή εποχή. Ασφαλώς η γνώση αυτή δεν περιοριζόταν στους γραφείς των ιερών της Πάφου¹³:

¹² Τα νομίσματα, ως επίσημη έκφραση της εκάστοτε εξουσίας, φέρουν στα ελληνόφωνα βασίλεια συλλαβικές επιγραφές, στα φοινικικά «αλφαβητικές», δηλ. στο φοινικικό αλφάβητο. Οι ελάχιστες εξαιρέσεις στα νομίσματα κλασικής περιόδου δεν έχουν, κατά τη γνώμη μου, ερμηνευθεί ικανοποιητικά και μέσα στο ιστορικό πλαίσιο της εποχής τους.

¹³ Όπως σε άλλα αρχαϊκά ιερά, η ανάθεση τόσων πολλών ενεπιγράφων αναθημάτων υποδηλώνει ότι υπήρχαν προσκυνητές που γνώριζαν στοιχειωδώς ανάγνωση και γραφή: κατά τον ίδιο τρόπο η χρήση γραφής στα νομίσματα, πέρα των συμβόλων, προϋποθέτει ότι ένα μέρος των χρηστών μπορούσε να διαβάσει το όνομα του συγκεκριμένου βασιλέως ή του νομισματοκοπέου το οποίο εξέδωσε το νόμισμα. Εκτός αυτού, η γνώση γραφής φαίνεται ότι συνδέεται άρρηκτα με τη θρησκεία, εξ ου και η ανάθεση ενεπιγράφων αναθημάτων, όπως έχει κατ'επαλήγη υποστηριχθεί, βλ. τελευταία Henrichs (2003: 50-52).

η ποικιλία των ενεπιγράφων αντικειμένων από την περιοχή¹⁴ και ο αριθμός τους καταδεικνύει γνώση και χρήση της γραφής από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα.

Η αυτοψία του υλικού από τα ιερά που έδωσαν μεγάλα επιγραφικά σύνολα, δηλαδή από τις θέσεις Ραντίδι και Κούκλια,¹⁵ και οι διαφορές των κειμένων ως προς τη χάραξη επέτρεψε το συμπέρασμα ότι πρόκειται στη συντριπτική τους πλειονοψηφία για αναθήματα τα οποία χάραξαν οι ίδιοι οι αναθέτες και όχι επαγγελματίες χαράκτες. Εξαιτίας της σπανιότητας κατάλληλου τοπικού λίθου, ορισμένα ενεπίγραφα αντικείμενα είναι σε δεύτερη χρήση, όπως επισημαίνεται από μελετητές¹⁶ στο ίδιο ιερό, ορισμένοι μετά από απόξεση των παλαιών επιγραφών.¹⁷ Σε άλλες περιπτώσεις οι ενεπίγραφοι λίθοι έχουν ξαναχρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό. Επί πλέον, στο μεγαλύτερό τους μέρος οι επιγραφές από τις θέσεις πλησίον της Παλαιάφου αποτελούν κλειστά, όπως λέγονται στην αρχαιολογία σύνολα, που χρονολογούνται προ του 498/7 π.Χ., όταν πολιορκήθηκε η Πάφος από τους Πέρσες· κατά συνέπεια το υλικό από απόψεως γραφής¹⁸ και διαλέκτου είναι ομοιογενές. Αυτό δεν σημαίνει βεβαίως ότι στην Πάφο του Στ' αι. π.Χ. όλα τα στρώματα του πληθυσμού γνώριζαν περισσότερο ή λιγότερο ανάγνωση και γραφή, αλλά τουλάχιστον τα πολυάριθμα κείμενα επιτρέπουν τον σχη-

¹⁴ Ειδικολογικώς οι πρώιμες επιγραφές της Κύπρου επί ανοργάνων υλικών δεν ήταν διαφορετικές από τις σύγχρονές τους από άλλα σημεία του ελληνόφωνου κόσμου, βλ. την κατάταξη του Powell (1991: 182-183), κυρίως κατηγορίες (α), (δ), (ε): ενδείξεις ιδιοκτησίας, επιτύμβιες, αναθηματικές, νομίματα, όχι όμως καταγραφή και έκθεση νόμων της πολιτείας, που προϋποθέτει άλλου είδους κρατική οργάνωση.

¹⁵ Στις θέσεις Ραντίδι και Κούκλια που αναφέρονται στο άρθρο εντοπίστηκαν ιερά κοντά ή εντός της παλαιάς έδρας του βασιλείου της Πάφου, η οποία από τον Στράβωνα είναι γνωστή ως *Παλαίπαφος*, σε αντίθεση με το νεότερο ίδρυμα του βασιλέως Νικοκλέους κατά το τελευταίο τέταρτο του Δ' αι. π.Χ., γνωστό με το όνομα (*Νέα*) *Πάφος*. Η απόσταση μεταξύ των προαναφερθέντων ιερών είναι 5 περίπου χλμ. σε ευθεία γραμμή. Η θέση Ραντίδι είναι η ανατολικότερη των δύο.

¹⁶ Bazemore (2002: 168). Είναι όμως αυτονόητο ότι η κακή κατάσταση της ενεπίγραφης επιφάνειας σήμερα οφείλεται στις μακρές περιόδους έκθεσης του (πορώδους συνήθως) λίθου στις καιρικές συνθήκες και στη δεύτερή του χρήση ήδη από την αρχαιότητα· η κακή κατάσταση της ενεπίγραφης επιφάνειας σήμερα δεν συνεπάγεται ότι το κείμενο επ' αυτής ήταν δυσανάγνωστο ήδη από την εποχή της χαράξεώς του.

¹⁷ Απόξεση που δεν οφείλεται βεβαίως σε *damnatio memoriae*!

¹⁸ Στα ενεπίγραφα αναθήματα από το Ραντίδι που είναι γραμμένα σε αρχαίο παφιακό σύλλαβριο η δεύτερή τους χρήση ως οικοδομικού υλικού σε κτήρια παλαιότερα των αρχών του Ε' αι. δίδει, στο Ραντίδι τουλάχιστον, μεγαλύτερο χρονικό εύρος για τη διάδοση της γραφής από τα τέλη του Στ' αι.

ματισμό σαφέστερης εικόνας για την παφιακή κοινωνία της εποχής αυτής.¹⁹ Οι γνώσεις μας συμπληρώνονται από φιλολογικές, αρχαιολογικές και επιγραφικές πηγές, που επιτρέπουν να υποθέσουμε βάσιμα ότι σε ορισμένα βασίλεια της Κύπρου υπήρχε, τουλάχιστον στο τέλος της αρχαϊκής περιόδου, συστηματική και κατά το μάλλον ή ήττον οργανωμένη εκπαίδευση (Panayotou 2008: 127-128).²⁰

4. Αρχαίο και νεότερο παφιακό συλλαβάριο

Ο Terence B. Mitford (1961) μελέτησε πιο συστηματικά τις διαφορές ανάμεσα στις παραλλαγές του παφιακού συλλαβαρίου. Διέκρινε μια παλαιότερη μορφή συλλαβαρίου στα κείμενα του Στ' αι. (πίν. 4), μία ενδιαμέση φάση βάσει των κειμένων του Ε' αι. και μια νεότερη βάσει των κειμένων κυρίως του Δ' αι. π.Χ. (πίν. 5). Η διάκριση μεταξύ παλαιότερου και νεότερου έγινε κοινώς αποδεκτή.²¹ Πέρα δηλαδή από τις διαφορές στη χάραξη που οφείλονται στο διαφορετικό χέρι γραφένων, διακρίνονται και άλλες: εισάγονται στο νεότερο συλλαβάριο π.χ. νέα σχήματα συλλαβογραμμμάτων που δεν υπήρχαν στο αρχαίο παφιακό, η μορφή των οποίων δεν οφείλεται σε απλοποίηση του σχήματος που είχαν στο παλαιό· αντίστροφα, υπάρχουν μορφές συλλαβογραμμμάτων στο αρχαίο παφιακό συλλαβάριο που δεν απαντούν στο νέο. Σε ορισμένες περιπτώσεις η μορφή των συλλαβογραμμμάτων είναι τροποποιημένη στο νεότερο ή, όπως είναι σχετικά αναμενόμενο, επισημασμένη σε σχέση με το παλαιό. Συγκεκριμένα, με βάση τη σχεδίαση των συλλαβογραμμμάτων στα τρία συλλαβικά συντάγματα επιγραφών του βασιλείου της Πάφου διακρίνονται:

¹⁹ Είναι γεγονός ότι οι γνώσεις μας για την εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης στους (άρρενες) παίδες κατά την αρχαϊκή περίοδο είναι περιορισμένες και από ορισμένες μόνο περιοχές του ελληνόφωνου κόσμου: βλ. Harris (1989: 57-58).

²⁰ Για τις αρχαιολογικές μαρτυρίες από την Κύπρο, κυρίως αγάλματα ή ειδώλια με παραστάσεις γραφένων, καθώς και πινακίδες, πίνακες και δέλτους και γενικότερα εργαλεία γραφής βλ. Collombier (1991: 444-445) και Papasavvas (2003).

²¹ Ο Mitford απέδωσε τις διαφορές ανάμεσα στο αρχαίο και το νεότερο παφιακό συλλαβάριο σε ηθελημένο αρχαϊσμό στη γραφή στα κείμενα που είχαν σχέση με τη λατρεία της Αφροδίτης στην Πάφο. Υπέθεσε έτσι ότι οι τελευταίοι βασιλείς της Πάφου – που φέρουν και τον τίτλο του ιερέως της λατρείας της – χρησιμοποίησαν κατά το δεύτερο ήμισυ του Δ' αι. π.Χ. αρχαϊζόντα στοιχεία στη γραφή των αναθηματικών κειμένων. Η υπόθεση αυτή όμως δεν καλύπτει το σύνολο των κειμένων ούτε τα σύμβολα του νεότερου παφιακού συλλαβαρίου μπορούν να θεωρηθούν ως «αρχαϊζόντα» σε σχέση με τα σύμβολα του παλαιού παφιακού. Ούτε και ο μανιερισμός στον οποίο αποδίδει ο Masson (*JCS*², σελ. 47 § 3 και σελ. 65 § 31.3) τις αλλαγές στο συλλαβάριο ερμηνεύει, κατά την άποψή μου, την εισαγωγή τόσο πολλών μεταρρυθμίσεων στη γραφή που γενικεύθηκαν σε όλο το βασίλειο.

- Από τα 46 ταυτισμένα συλλαβογράμματα του νεότερου παφιακού συλλαβαρίου παρατηρείται σε σχέση με το παλαιό απάλειψη οκτώ σχημάτων, ριζική τροποποίηση τεσσάρων και εισαγωγή 15 νέων σχημάτων συλλαβογραμμάτων (πίν. 4) για την απόδοση συλλαβών τύπου (Φ) ή (ΣΦ)/(ΗΦ).
- Εισαγωγή στο νεότερο παφιακό συλλαβάριο δύο νέων συλλαβογραμμάτων που δεν απαντούν στο παλαιό (πίν. 5), τα οποία αποδίδουν συλλαβές τύπου (ΣΦ) όπου το προτακτικό σύμφωνο της συλλαβής αποτελείται από νέα, ενδεχομένως, φωνήματα, τα οποία προέκυψαν από τροπή συμφωνικών συμπλεγμάτων σε φωνήματα (φωνημικοποίηση).

Πίν. 4. Απάλειψη ή τροποποίηση συλλαβογραμμάτων από το αρχαίο στο νεότερο παφιακό συλλαβάριο

Αξία	Παλαιό παφιακό συλλαβάριο	Νέο παφιακό συλλαβάριο
[o]		
[u]		
[ya]		
[we]		
[pi]		
[pu]		
[te]		
[ti]		
[to]		
[tu]		
[ku]		

Αξία	Παλαιό παφιακό συλλαβάριο	Νέο παφιακό συλλαβάριο
[le]	𐀀 𐀁 𐀂 𐀃 𐀄	𐀅 𐀆
[li]	𐀇 𐀈	
[lo]	𐀉 𐀊 𐀋	𐀌
[ra]	𐀍 𐀎	𐀏
[re]	𐀐 𐀑	𐀒 𐀓
[me]	𐀔 𐀕 𐀖	𐀗
[mi]	𐀘 𐀙	𐀚
[mo]	𐀛 𐀜 𐀝	𐀞 𐀟
[no]	𐀠 𐀡 𐀢 𐀣 𐀤	𐀥
[nu]	𐀦 𐀧 𐀨 𐀩	
[sa]	𐀪 𐀫 𐀬 𐀭	𐀮 𐀯 𐀰
[se]	𐀱 𐀲 𐀳 𐀴	𐀵 𐀶 𐀷
[si]	𐀸 𐀹 𐀺	𐀻 𐀼 𐀽
[so]	𐀾 𐀿	𐁀 𐁁 ?
[su]	𐁂	
[zo]	𐁃 𐁄 𐁅 𐁆	

Πίν. 5. Εισαγωγή νέων συλλαβογραμμάτων στο νεότερο παφιακό συλλαβάριο που δεν απαντούν στο παλαιό

Αξία	Παλαιό παφιακό συλλαβάριο	Νέο παφιακό συλλαβάριο
[za]		
[xe]		

Επειδή οι αλλαγές σε ένα σύστημα γραφής προϋποθέτουν αφ' ενός βάθος χρόνου και αφ' ετέρου ως ένα βαθμό ευρύτερη συναίνεση της κοινωνίας μέσα στην οποία αναπτύσσονται, είναι δυνατόν να αντιμετωπίσουμε την εισαγωγή του νεότερου παφιακού συλλαβαρίου ως *μεταρρύθμιση* και μία μεταρρύθμιση προϋποθέτει μια απόφαση *κεντρικής αρχής*. Επομένως, στο βασίλειο της Πάφου ορισμένα στοιχεία μάς οδηγούν στο συμπέρασμα ότι υπήρξε συστηματική και οργανωμένη παρέμβαση της κεντρικής εξουσίας σε *θέματα γραφής* κατά τον Ε' αι. π.Χ. (βλ. Crespo 2004, 2006), πολύ διαφορετική βεβαίως από αυτήν που ασκήθηκε π.χ. στην Αθήνα κατά την περίοδο της Α' Αθηναϊκής Συμμαχίας, όπου η άσκηση της πολιτικής αυτής εντασσόταν στα μέτρα και στη λογική μιας υπερδύναμης προς τις πόλεις του συμμαχικού συνασπισμού. Εδώ πρέπει να διευκρινισθεί ότι έχουμε ενδείξεις για μεταρρύθμιση σε θέματα γραφής, όχι για ρύθμιση σε θέματα *ορθογραφίας* που προϋποθέτει κανονιστικό πρότυπο. Αυτό παρατηρείται αργότερα, στα ελληνιστικά βασίλεια (Παναγιώτου 1999: 857-858 κυρίως), με την Κοινή να αποκτά ρόλο γλωσσικού προτύπου, ως εκφράσεως της κεντρικής διοικήσεως βασιλείων νέου τύπου. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι μεταρρυθμίσεις της γραφής δεν είναι δυνατόν να διαδόθηκαν στον πληθυσμό με άλλο τρόπο ή διά του σχολείου.

5. Γλωσσική εξέλιξη και τα υστερότερα επίσημα κείμενα του βασιλείου της Πάφου

Όπως είδαμε προηγουμένως, τα συλλαβάρια, όπως και τα πρώιμα αλφάβητα, αποδίδουν τα διαλεκτικά στοιχεία και την εξέλιξή τους, καθώς δεν υπάρχει πίεση από ένα ρυθμιστικό εξωδιαλεκτικό ή υπερδιαλεκτικό πρότυπο. Στις επιγραφές της Πάφου από την αρχαϊκή εποχή διακρίνονται ορισμένα γλωσσικά χαρακτηριστικά, ορισμένα από τα οποία εντοπίζονται και στις 30

περίπου γλώσσες που χαρακτηρίζονται ως παφιακές· τα λεξιλογικά αυτά στοιχεία ή εκφράσεις διεσώθησαν συνήθως από μεταγενέστερες αρχαίες πηγές, κυρίως στη *Συναγωγή* του Ησυχίου, προήρχοντο δε προφανώς από κείμενα διαφόρων περιόδων.²²

Η παρακολούθηση και η ευαισθησία σε γλωσσικά θέματα εκ μέρους της βασιλικής γραμματείας (όποια μορφή και αν είχε αυτή) παρουσιάζεται ως τα υστερότερα κείμενα (δηλ. του τελευταίου τετάρτου του Δ' αι. π.Χ.) των βασιλέων της περιοχής, γραμμένα στο νεότερο παφιακό συλλαβάριο. Σύγκριση κειμένων του τελευταίου βασιλέως της Πάφου Νικοκλέους (*ICS*² αρ. 1, 6, 7, 90, 91) καταδεικνύει τάση για αποκατάσταση διαλεκτικών τύπων, ιδιαίτερα σε όρους που έχουν σχέση με τη θρησκευτική σφαίρα, π.χ. *φανάσ(σ)ας*, γεν., παρό το γεγονός ότι το αποκατεστημένο φώνημα, εν προκειμένω το /w/, είχε σιγηθεί, όπως καταδεικνύεται από το γεγονός ότι δεν δηλώνεται σε προγενέστερες ήδη επιγραφές αλλά και σε άλλους όρους της ίδιας επιγραφής: βασιλ. [ο]ς, νέας (*ICS*² αρ. 90). Το /ñ/ αντίθετα δηλώνεται σε άλλες επιγραφές του ιδίου βασιλέως με ίδια ή παρόμοια λεξιλογικά στοιχεία: *Νικοκλέφης*, *φανάσ(σ)ας*, [βασι]λήφης (*ICS*² αρ. 7), *Νικοκλέφης*, *φανάσ(σ)ας* αλλά *βασιλῆος*, (*ICS*² αρ. 6). Παρατηρείται επίσης τάση χρήσης παλαιότερων, διαλεκτικών πάντοτε, τύπων, αλλά λάθη στην ορθογραφία που οφείλονται στην επίδραση του προφορικού λόγου προδίδουν τη γλωσσική εξέλιξη: π.χ. με μονοφθογγισμό των διφθόγγων με μακρόχρονο προτακτικό στοιχείο έχουμε παραδείγματα του τύπου *ταῖ θεῶι τᾷ Ἡραῖ*²³ (*ICS*² αρ. 90). Ο συνοδίτης φθόγγος σε μεσοφωνηεντική θέση για την αποφυγή χασμωδίας άλλοτε δηλώνεται και άλλοτε όχι· επειδή δηλώνεται ήδη σε πρώιμα κείμενα, η σποραδική παράλειψη του οποίου οφείλεται, κατά τη γνώμη μου, στη σίγηση των τριβομένων σε μεσοφωνηεντική θέση· επομένως η σποραδική δήλωσή του στα ύστερα αναθήματα του Νικοκλέους οφείλεται σε συνειδητό αρχαϊσμό: *ἱερεὺς*, αλλά αιτ. πληθ. *κίοναυς*²⁴ (*ICS*² αρ. 90), *ἱερεὺς* (*ICS*² αρ. 6) ~ *ἱερεὺς* (*ICS*² αρ. 7, 91). Από μορφολογικής απόψεως μη διαλεκτικοί τύποι ουσιαστικών σε -εύς έχουν υποκαταστήσει τους διαλεκτικούς σε -ής: *βασιλε[ύ]ς* (*ICS*² αρ. 90), *βασιλεύς*, *ἱερεὺς* (*ICS*² αρ. 90), *βασιλεύς*, *ἱερεὺς* (*ICS*² αρ. 6), *βασιλεύ[ς]*, *ἱερεὺς* (*ICS*² αρ. 7). Χρησιμοποιείται επίσης ένας εξελιγμένος τύπος διαλεκτικής γε-

²² Για το ιδίωμα του βασιλείου της Πάφου βλ. την ειδική μελέτη του Masson (1988). Για τις κυπριακές γλώσσες βλ. Karageorghis (1988) με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²³ Υπενθυμίζεται ότι η κυπριακή είναι ψιλωτική διάλεκτος, εξ ου και η δήλωση στη μεταγραφή με ψιλῆ.

²⁴ Το δεύτερο γῶτα δηλώνει στη μεταγραφή τον συνοδίτη φθόγγο.

νικής βασιλῆος (*ICS*² αρ. 90, 91), παράλληλα με τον παλαιό διαλεκτικό *[βασι]λῆφος* (*ICS*² αρ. 7), μάλλον όχι όμως ο τύπος της Κοινῆς βασιλέως, αν και θεωρητικά η γραφή *pa-si-le-o-se* είναι δυνατόν να αποδίδει και αυτόν τον τελευταίο.²⁵

Συμπερασματικά, στις επιγραφές του τελευταίου βασιλέως της Πάφου παρατηρείται, σε σχέση με τις επιγραφές των προκατόχων του αλλά και άλλες του ιδίου, τάση αρχαϊσμού στην ορθογραφία που αποκαλύπτεται από πιο εξελιγμένες γραφές σε σχέση με παλαιότερες διαλεκτικές. Όπως είναι αναμενόμενο, οι συντηρητικότερες γραφές απαντούν στα λατρευτικά επίθετα και τίτλους ή σε κύρια ονόματα.

6. Γραφή και διάλεκτος σε άλλες ελληνόφωνες περιοχές της Κύπρου

Αντίθετα με την Πάφο, η έλλειψη οποιασδήποτε παρέμβασης στην ορθογραφία είναι καταφανής σε βασιλεία της ανατολικής ή της κεντρικής Κύπρου. Όμως και εδώ η έλλειψη ρυθμιστικής παρέμβασης στην ορθογραφία και στη γλώσσα είχε ως αποτέλεσμα να διαθέτουμε από τις περιοχές αυτές μερικά από τα πρωιμότερα στον ελληνόφωνο χώρο παραδείγματα μεταξύ άλλων μονοφθογγισμού των διφθόγγων με μακρόχρονο προτακτικό, από την Πύλα,²⁶ τους Γόλγους,²⁷ το Ιδάλιον²⁸ (βλ. χάρτη), σε κείμενα που χρονολογούνται κατά περίπτωση τον Ε' ή τον Δ' αι. π.Χ.²⁹ Σε ανάθημα των Γόλγων (*ICS*² αρ. 267) παρουσιάζεται ένα σχετικά πρώιμο, κλασικής εποχής ήδη, παράδειγμα σίγησης τριβομένου σε μεσοφωνηεντική θέση.³⁰ Ο περιορισμένος αριθμός εγγραμμάτων³¹ στις περιοχές αυτές (όπως συνάγεται

²⁵ Θεωρείται λιγότερο πιθανός ο τύπος της Κοινῆς για λόγους εσωτερικής συνοχής του κειμένου.

²⁶ Πρβλ. την αναθηματική επιγραφή *ICS*² αρ. 304 *Κιλικᾶ(ς) Ὀνασιμᾶο(ς) τῷ Ἀπόλ(λ)ωνι τῷ Μαγισίῳ (...)* σὺν τύχᾳ· ἀνάλογα παραδείγματα και στην επίσης αναθηματική επιγραφή *ICS*² αρ. 305.

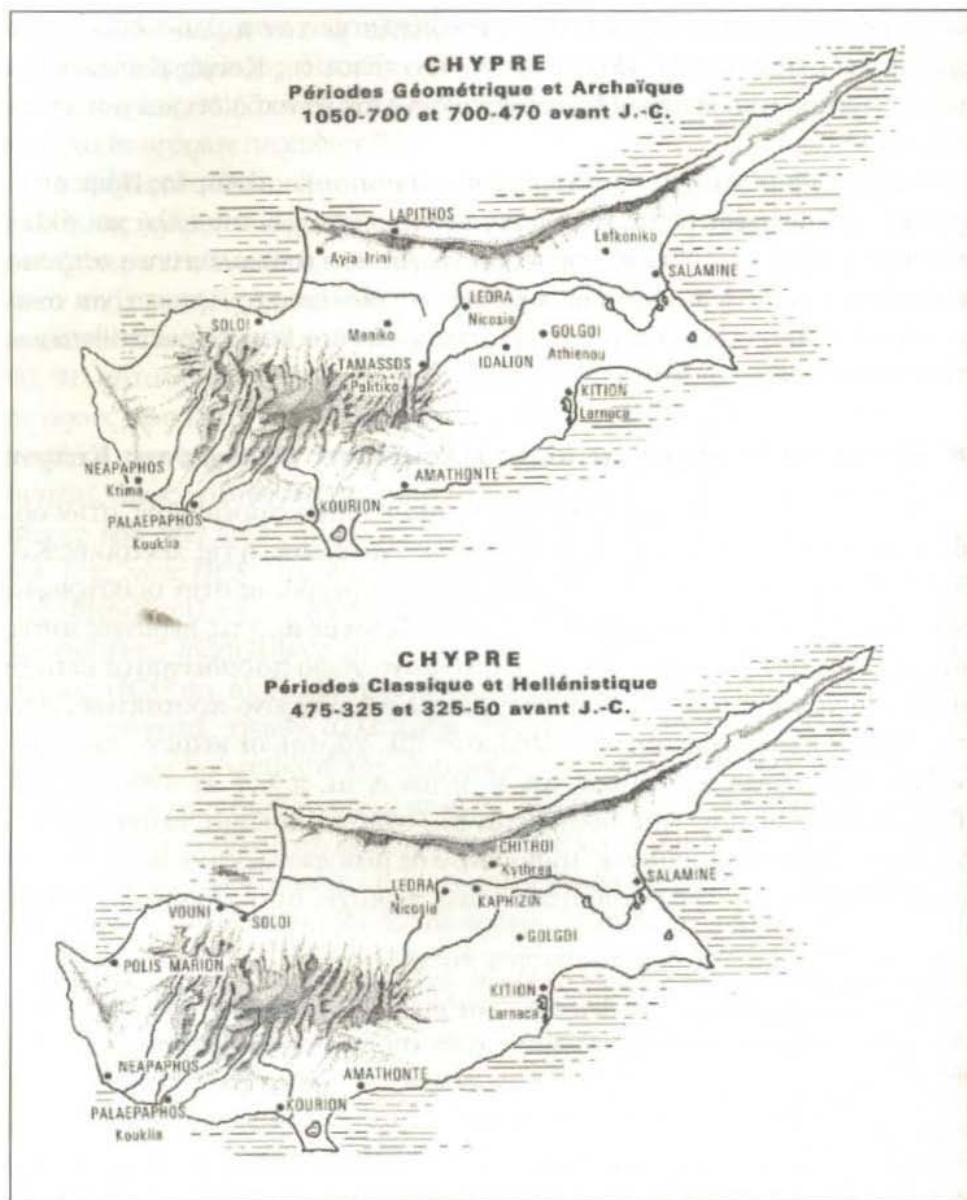
²⁷ *ICS*² αρ. 265, 266, 267.

²⁸ *ICS*² αρ. 218, 220.

²⁹ Ο πρώιμος μονοφθογγισμός των διφθόγγων με μακρόχρονο προτακτικό είναι φαινόμενο που απαντά σποραδικά και σε άλλες διαλεκτικές περιοχές, χωρίς σύνδεση μεταξύ τους, π.χ. στο Ρήγιον, για τον οποίο βλ. Arena (1999:8).

³⁰ Με αποκλειστοποίηση */g/ > /ɣ/* και ακολούθως σίγηση του τριβομένου στο ανθρωπωνύμιο Ὀνασίορος (< Ὀνασίγορος), από τα πρωιμότερα παραδείγματα του είδους στον ελληνόφωνο χώρο.

³¹ Παρά το γεγονός ότι έχουμε ιστορικές μαρτυρίες για έντονη πνευματική ζωή, στη Σαλαμίνα κυρίως κατά τον Δ' αι. π.Χ. (βλ. Collombier 1991: 442 με τις αντίστοιχες πηγές), εκείνη την εποχή η πολιτιστική δραστηριότητα δεν συνδέεται απαραίτητα με τη γνώση ανάγνωσης και γραφής και μάλιστα εκτός της βασιλικής αυλής. Εξ άλλου, η ευρεία διάδοση επών στην Κύπρο, ήδη πριν από την αρχαϊκή περίοδο, είναι συνδεδεμένη με την προφορική κυρίως παράδοση.

Χάρτης της Κύπρου κατά το τέλος της Β' (άνω) και την Α' χιλιετία π.Χ. (κάτω) με τις θέσεις που αναφέρονται στο κείμενο. Τα αρχαία τοπωνύμια αποδίδονται με κεφαλαία, με πεζά στοιχεία τα σύγχρονα (αλλά στον κάτω χάρτη το Καφίζιν και η Πόλις (Χρυσοχούς), μεταξύ άλλων, έπρεπε να δηλωθούν με πεζά στοιχεία. Από τον κατάλογο *Art antique de Chypre, du Bronze moyen à l'époque byzantine, au Cabinet des Médailles*, Παρίσι 1994, σελ. 14.

από τον μικρό αριθμό κειμένων κλασικής περιόδου από τα ελληνόφωνα βασίλεια της κεντρικής Κύπρου) και η έλλειψη ρυθμιστικής παρέμβασης στην ορθογραφία επέτρεψε την εμφάνιση σε ιδιωτικά κείμενα «λαθών», που οφείλονται στην επίδραση του προφορικού λόγου των συντακτών των κειμένων ή των χαρακτών. Σε αντίθεση με την ευρύτητα διαδεδομένη άποψη και τα στερεότυπα ότι η αρχαία κυπριακή ήταν μια «απομονωμένη» διάλεκτος ενός «συντηρητικού φύλου», παρατηρούμε αντίθετα ότι η κυπριακή στο σύνολό της παρουσιάζει χαρακτηριστικά τα οποία θα εμφανισθούν και θα διαδοθούν στην ελληνική αργότερα. Επιπλέον, αντίθετα από την επικρατούσα άποψη ότι τα συλλαβάρια δεν απέδιδαν πιστά τη γλώσσα και την εξέλιξή της, ιδιαίτερα σε φωνολογικό επίπεδο, η έλλειψη διορθωτικού προτύπου επέτρεψαν, αντίθετα, την ανίχνευση στην κυπριακή μερικών από τα πρωιμότερα παραδείγματα διαλεκτικής εξέλιξης, τα οποία κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής περιόδου θα επανεμφανισθούν σε κείμενα της Κοινής. Τα φαινόμενα αυτά οφείλονται μεν σε παράλληλη εξέλιξη, θα διαδοθούν όμως στο σύνολο του ελληνόφωνου κόσμου *διά της Κοινής*. Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι οι ιστορικές εξελίξεις που εμπόδισαν την πολιτική ενοποίηση της νήσου πριν από τις αρχές του Γ' αι. π.Χ. επέτρεψαν στα βασίλεια να συντηρήσουν ένα περιβάλλον αυτονομίας μέσα στην επικράτεια των οποίων κάθε τοπικό συλλαβάριο αναπτύχθηκε υπό τη θεσμική τους «προστασία».

7. Η γραφή στην Αμαθούντα τον Δ' αι. π.Χ.

Ιωνικό αλφάβητο χρησιμοποιείται κατά τον Δ' αι. π.Χ. σε επίσημα δίγγραφα και δίγλωσσα αναθήματα του τελευταίου βασιλέως της Αμαθούντος Ανδροκλέους, καθώς και σε άλλα επίσημα κείμενα αλλά και σε ιδιωτικά του τέλους του Δ' αι. (Petit 1991: 482). Στο «ετεοκυπριακό», όπως συμβατικά αποκαλείται, βασίλειο χρησιμοποιείται μεν συνήθως το «κοινό» συλλαβάριο (Petit 1991: 485, Panayotou 2006: 72-73) αλλά για την απόδοση μιας άλλης γλώσσας που δεν έχει ως σήμερα ταυτισθεί. Υποτίθεται ότι ο λαός αυτός που αποκαλείται συμβατικά «Ετεοκύπριοι» είναι ιθαγενές φύλο της νήσου που δεν εγκατέλειψε την «επίσημη» γραφή του παρά μετά το τέλος του Δ' αι. και στις πολιτικές συνθήκες που δημιούργησε η ενσωμάτωση της Κύπρου στο πτολεμαϊκό βασίλειο. Τα δίγλωσσα αναθήματα (στην αταύτιστη ακόμα γλώσσα και στην Κοινή) που εξετάζονται εδώ, ανατίθενται σε τοπικό ιερό (Aupert 1996: 112, 120, εικ. 44, 45) είναι δε δίγλωσσα και δίγγραφα, πάντα με τα συστήματα γραφής που αποδίδουν κάθε μία από τις

προαναφερθείσες γλώσσες. Η Κοινή χρησιμοποιείται επίσης σε δίγλωσση και δίγραφη τιμητική επιγραφή του Δ' αι. π.Χ. που βρέθηκε στην Αμαθούντα³² για κάποιον άγνωστο από αλλού Άρίσωνα Άριστώνακτος και υποδεικνύουν ότι αρχικά η Κοινή και το μιλησιακό αλφάβητο έγιναν το μέσον επικοινωνίας για το εκτός γλωσσικής κοινότητας στοιχείο.

Άλλα κείμενα με σύντομες επιγραφές από το τοπικό «ανάκτορο» (Petit 1991) είναι ενδεικτικά της βαθμιαίας μετάβασης από το συλλαβARIO στο μιλησιακό αλφάβητο στα τέλη του Δ' αι. π.Χ. Δίγλωσσες επιγραφές στη γλώσσα αυτή και στην κυπριακή διάλεκτο δεν έχουν βρεθεί ούτε στην Αμαθούντα ούτε αλλού, αν υποτεθεί ότι «η ετεοκυπριακή» γλώσσα χρησιμοποιήθηκε εκτός του βασιλείου αυτού. Έτσι, από απόψεως γλώσσας τουλάχιστον, οι δύο κοινότητες (η ελληνοκυπριακή και η «αυτόχθων») μοιάζουν να αγνοούν αμοιβαίως η μία την άλλη,³³ στην Αμαθούντα τουλάχιστον.

8. Η πολιτική ενοποίηση και η διάδοση της Κοινής

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, το 332 π.Χ. βασιλείς της Κύπρου³⁴ συμμάχησαν με τον Αλέξανδρο τον Γ'. Τα βασίλεια διατήρησαν, ως ένα τουλάχιστον βαθμό, την αυτονομία τους. Μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου η Κύπρος απετέλεσε ένα από τα πεδία στα οποία διεξήχθη ο αγώνας διαδοχής. Μία από τις συνέπειες αυτού του αγώνα ήταν εκτεταμένες καταστροφές πόλεων της νήσου και η σταδιακή κατάλυση ως το 306 π.Χ. των κυπριακών βασιλείων από τον Πτολεμαίο Α', στο βασίλειο του οποίου ενσωματώθηκε οριστικά η Κύπρος από το 294 π.Χ. και ως το 58, χρονολογία κατά την οποία η νήσος προσαρτήθηκε στο ρωμαϊκό κράτος για διάστημα δέκα ετών και έπειτα εκ νέου από το 30 π.Χ.

Η Κοινή και το μιλησιακό αλφάβητο διαδίδονται στην Κύπρο σε συνάρτηση με τις ιστορικές εξελίξεις, και πάλι οι συνδηλώσεις είναι σημαντικές. Η ενσωμάτωση της νήσου στο βασίλειο των Λαγιδών δηλώνεται εξ αρχής και διά της γραφής: όλα τα επίσημα κείμενα από τις αρχές του Γ' αι. είναι γραμ-

³² ICS² αρ. 196· LGPN I, λ. Άρίσων (19).

³³ Ενδεχομένως με μία εξαίρεση, για την οποία βλ. Panayotou (2008: 125, υποσημ. 16). Για άλλη ερμηνεία βλ. Consani (2003: 111-112).

³⁴ Συμπεριλαμβανομένου του βασιλέως του Κιτίου Πυμάθωνος που έφερε την εποχή εκείνη τον τίτλο του βασιλέως Κιτίου, Ιδαλίου και Ταμασσού μετά την κατάλυση ή την προσάρτηση κατά περίπτωση των δύο αυτών ελληνικών βασιλείων κατά τη διάρκεια του Ε' και του Δ' αι. π.Χ. αντιστοίχως.

μένα στην Κοινή και σε μιλησιακό αλφάβητο, όπως σε όλα τα ελληνιστικά βασίλεια. Η Κοινή γίνεται η διοικητική γλώσσα και η γλωσσική μορφή με κύρος στο ζεύγος Κοινή-τοπική διάλεκτος.

Όπως προελέχθη, τα συλλαβάρια συνδέθηκαν απολύτως και κατ' αποκλειστικότητα με την κυπριακή διάλεκτο μέχρι τις ύστατες φάσεις της: όλα τα διαλεκτικά κείμενα είναι γραμμένα σε ένα συλλαβάριο, όλα τα κείμενα στην Κοινή είναι γραμμένα σε μιλησιακό αλφάβητο. Τα συλλαβάρια συνδέθηκαν εξ αρχής με την ταυτότητα και προφανώς την εννοούμενη ως ιθαγένεια των Ελλήνων της νήσου³⁵ και για τον λόγο αυτόν το συλλαβάριο ως σύστημα γραφής χρησιμοποιήθηκε για όσο χρόνο αυτή η διάκριση ταυτότητας και η διεκδίκηση ιθαγένειας είχε νόημα στην Κύπρο, δηλαδή μέχρι την ενσωμάτωση των διαφόρων πληθυσμιακών στοιχείων στο πτολεμαϊκό βασίλειο. Το μιλησιακό αλφάβητο και η Κοινή συνδέονται κατ' αρχάς (από τον 4^ο αι.) κυρίως με τους βασιλικούς οίκους της Κύπρου και τα επίσημα κείμενα (αναθήματα, νομίσματα) της τοπικής εξουσίας (Collombier 1991: 438) και έχει μάλλον περιορισμένη διάδοση εκτός αυτών μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα. Εάν δε λάβουμε υπόψη και τις ενδείξεις για τη γενικότερη πολιτική των Πτολεμαίων υπέρ της διαδόσεως της Κοινής στην Αίγυπτο (Crespo 2007: 47-49) στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής των επικεφαλής των ελληνιστικών βασιλείων για σκοπούς αποτελεσματικότερης διοίκησης, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η κυπριακή διάλεκτος και κυρίως τα συλλαβάρια δεν είχαν από τα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. ευνοϊκές συνθήκες διατήρησης. Στα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. χρονολογείται το υστερότερο φοινικικό κείμενο της νήσου, στον ίδιο αιώνα, μεταξύ 225 και 218 π.Χ. ένα μεγάλο σύνολο 309 ελληνικών ιδιωτικών αναθημάτων από το ιερό της Νύμφης *ἐπὶ/ἐν τῷ Στρόφιγγι* (σημερινό Καφίζιν, βλ. χάρτη), τα περισσότερα από τα οποία είναι γραμμένα σε μιλησιακό αλφάβητο και Κοινή, ορισμένα είναι δίγραφα (σε μιλησιακό αλφάβητο και Κοινή, σε συλλαβάριο και διάλεκτο). Τα κείμενα αυτά αποτυπώνουν τις ύστατες φάσεις της διαλέκτου και τις αλληλεπιδράσεις της με την Κοινή (Panayotou 2008: 131-132) αλλά και την σύγχυση μεταξύ των δύο συστημάτων γραφής.

Ενδιαφέροντα για την επιβίωση της τοπικής παράδοσης στη γραφή είναι είκοσι περίπου ενεπίγραφα σφραγίσματα από ένα σύνολο 11.334 που βρέθηκαν στο αρχείο της Νέας Πάφου (Michaelidou-Nicolaou 1993), σε δεύτερη χρήση, και τα οποία φέρουν ανθρωπωνύμια γραμμένα σε κυπριακό συλλα-

³⁵ Ενδεχομένως και των μη ελληνοφώνων που χρησιμοποιούσαν συλλαβάριο (βλ. ενότητα 7).

βάριο.³⁶ Τα σφραγίσματα αυτά χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του Β' αι. π.Χ. ή στα τελευταία χρόνια της πτολεμαϊκής κυριαρχίας. Όσο και αν ο αριθμός των συλλαβικών σφραγισμάτων είναι περιορισμένος, μπορούμε να υποθέσουμε ότι μεταξύ 150 και 30 π.Χ. περίπου υπήρχαν αξιωματούχοι στο αρχείο της Πάφου που διάβαζαν και ενδεχομένως έγραφαν ακόμα το συλλαβάριο, έστω στοιχειωδώς. Υπήρχαν ακόμη διδάσκαλοι που δίδασκαν τους γόνους μερικών επιφανών οικογενειών που είχαν συνείδηση της τοπικής παράδοσης. Είναι ένα από τα θέματα που χρήζουν διερεύνησης και νέων ευρημάτων.

9. Συμπεράσματα

Στο άρθρο εξετάστηκαν οι συνθήκες διάδοσης και συντήρησης των συλλαβαρίων στην Κύπρο. Ιδιαίτερα συζητήθηκε η διαφαινόμενη παρακολούθηση της γραφής στο βασίλειο της Πάφου κατά την κλασική περίοδο αλλά και οι αρχαϊστικές τάσεις στην ορθογραφία των επισήμων κειμένων της περιοχής αυτής κατά την πρόωμη ελληνιστική περίοδο σε αντίθεση με την έλλειψη παρέμβασης σε θέματα γραφής σε άλλα ελληνόφωνα βασίλεια της νήσου.

Η γραφή στην Κύπρο απέκτησε ιδιαίτερη σημασία για τη δήλωση ταυτότητας και «ιθαγένειας» ως την κατάλυση των κυπριακών βασιλείων στα τέλη του 4' αι. π.Χ., για όσο καιρό δηλαδή η δήλωση αυτής της ταυτότητας είχε πολιτικές συνδηλώσεις. Αμέσως μετά την ενσωμάτωση της Κύπρου στο βασίλειο των Λαγιδών σε ό,τι αφορά τα επίσημα κείμενα και σταδιακά για τα ιδιωτικά ανακόπτεται η διάδοση του κυπριακού συλλαβαρίου (και της φοινικικής γραφής) που δεν απολαμβάνουν πια της προστασίας του αντιστοίχου βασιλείου, δηλαδή χωρίς θεσμικό ή συμβολικό ρόλο πλέον.

Βιβλιογραφία³⁷

- Arena, Renato 1999. Peculiarità dialettali delle colonie greche di Sicilia e Magna Grecia. In Pierangiolo Berrettoni (a cura di), *Varietà linguistiche nella storia della grecità. Atti del Terzo Incontro Internazionale di Linguistica Greca* (Pisa, 2-4 ottobre 1997). Alessandria: Edizioni dell'Orso, 7-14.
- Aupert, Pierre 1996. *Guide d'Amathonte*. Paris: De Boccard.

³⁶ Από όσο μπορούμε να κρίνουμε, ανθρωπωνύμια ολόκληρα ή συντετμημένα: *tí-mo* = *Τίμω*, διαλεκτική γενική του *Τίμος* ή *Τίμο* (), σύντμηση δηλ. ενός συνθέτου τύπου *Τιμόξενος*: *o-na-?* = *Όνα*(;) σύντμηση ενός συνθέτου τύπου *Όνασαγόρας*, ή γενική *Όνᾶ*, υποκοριστικό (Kurzname) συνθέτου με πρώτο συνθετικό *Όν-*.

³⁷ Οι τίτλοι των περιοδικών συντομογραφήθηκαν κατά την *Année Philologique*.

- Baurain, Claude 1991. L'écriture syllabique à Chypre. Dans Claude Baurain, Corinne Bonnet & Véronique Krings (éd.) *Phoinikeia grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du colloque de Liège, 15-18 novembre 1989*. Collection d'Études Classiques 6, Studia Phoenicia. Liège: Namur, 389-424.
- Bazemore, Georgia Bonny 2002. The display and viewing of the syllabic inscriptions of Rantidi Sanctuary. In Joanna S. Smith (ed.) *Script and Seal Use on Cyprus in the Bronze and Iron Ages*. Colloquia and Conference Papers 4. Boston: Archaeological Institute of America, 155-212.
- Collombier Anne-Marie 1991. Écritures et sociétés à Chypre à l'Âge du Fer. Dans Claude Baurain, Corinne Bonnet & Véronique Krings (éd.) *Phoinikeia grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du colloque de Liège, 15-18 novembre 1989*. Collection d'Études Classiques 6, Studia Phoenicia. Liège: Namur, 425-447.
- Consani Carlo 1990. Bilinguismo, diglossia e digrafia nella Grecia antica. III. Le iscrizioni digrafe cipriote. *Studi in memoria di Ernesto Giammarco*. Pisa: Giardini, 63-79.
- Consani Carlo 1998. Di prestito e di adattamento di scritture nell'Egeo del II e del I millennio a.C. In Luciano Agostiniani, Maria Giovana Arcamone, Onofrio Carruba, Fiorella Imparati & Ricardo Rizza (eds.) *do-ra-qe pere. Studi in memoria di Adriana Quattordio Moreschini*, Pisa/Roma: Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 163-170.
- Consani Carlo 2003. *Sillabe e sillabari fra competenza fonologica e pratica scrittoria*. Alessandria: Edizioni dell'Orso.
- Crespo Emilio 2004. The attitude of the Athenian state towards the Attic Dialect in the classical era. In J. H. W. Penney (éd.) *Indo-European Perspectives. Studies in Honour of Anna Morpurgo Davies*, Oxford: Oxford University Press, 109-118.
- Crespo Emilio 2006. The language policy of the Athenian state in the fifth century B.C. *ILing* 29: 91-101.
- Crespo Emilio 2007. The linguistic policy of the Ptolemaic kingdom. Dans Miltiade B. Hatzopoulos (éd.) *Φωνῆς χαρακτήρ ἔθνικός. Actes du Ve Congrès International de Dialectologie Grecque (Athènes 28-30 septembre 2006)*, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 52, Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 35-49.
- Harris William V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Henrichs, Albert 2003. Writing religion. Inscribed texts, ritual authority, and the religious discourse of the polis. In Harvey Yunis (ed.) *Written Texts and the Rise of Literate Culture in Ancient Greece*, Cambridge: Cambridge University Press, 38-58.

- ICS²: Masson Olivier 1983. *Les inscriptions chypriotes syllabiques*. (Réimpression augmentée). Paris: De Boccard.
- Immerwahr Henry R. 1990. *Attic Script. A Survey*. Oxford: Clarendon Press.
- Jeffery, Lilian Hamilton 1990. *The Local Scripts of Archaic Greece*. (Revised edition with a supplement by A. Johnston). Oxford: Clarendon Press.
- Karageorghis, Jacqueline 1988. L'apport des gloses à notre connaissance du dialecte chypriote ancien. In Jacqueline Karageorghis & Olivier Masson (eds.) *The History of the Greek Language in Cyprus. Proceedings of an International Symposium sponsored by the Pierides Foundation, Larnaca-Cyprus, 8-13 September 1986*. Λευκωσία: Ίδρυμα Πιερίδη, 181-196 (και 197-198 συζήτηση).
- Kouklia: Masson, Olivier & Mitford†, Terence Bruce 1986. *Les inscriptions syllabiques de Kouklia-Paphos*. (DAI Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 4). Konstanz: Universitätsverlag.
- LGN I: Fraser, Peter M. & Elaine Matthews (eds.) 1987. *A Lexicon of Greek Personal Names*. Volume I: The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica. Oxford: Clarendon Press.
- Masson, Olivier 1988. Le dialecte de Paphos. In Jacqueline Karageorghis & Olivier Masson (eds.) *The History of the Greek Language in Cyprus. Proceedings of an International Symposium sponsored by the Pierides Foundation, Larnaca-Cyprus, 8-13 September 1986*. Λευκωσία: Ίδρυμα Πιερίδη, 19-25.
- Michaelidou-Nicolaou, Ino 1993. Nouveaux documents pour le syllabaire chypriote. *BCH* 117, 343-347.
- Mitford, Terence Bruce 1961. *Studies in the Signaries of South-Western Cyprus*. (BICS Suppl. 10). London: University of London.
- Morpurgo Davies, Anna 2000. Greek personal names and linguistic continuity. In Simon Hornblower & Elaine Matthews (eds.) *Greek Personal Names. Their Value as Evidence*, Oxford: Oxford University Press, 15-39.
- Panayotou, Anne 1991. Textes d'Acanthos d'époques archaïque et classique. Dans Paul Goukowsky & Claude Brixhe (dir.) *Hellénika Symmiktá. Histoire, Archéologie, Épigraphie*. Nancy: Presses universitaires de Nancy, 127-132.
- Παναγιώτου, Άννα 1999. Γλώσσα και εκπαίδευση στη Μακεδονία και τα ελληνιστικά βασίλεια. *Αρχαία Μακεδονία VI. Ανακοινώσεις κατά το έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, 851-858.
- Panayotou, Anne 2006. Languages and scripts in Ancient Cyprus. In Julian Chrysostomides & Charalambos Dendrinos (eds.) *"Sweet Land..."*, *Lectures on the History and Culture of Cyprus*, Camberley: Porphyrogenitus, 61-75.

Panayotou, Anne 2008. Sclolarisation, «politique linguistique» et organisation politique à Chypre aux époques archaïque, classique et hellénistique. *CILL* 32.1-4, 119-133.

Papasavvas, Giorgos 2003. Writing in Cyprus: Some recent witnesses. *RDAC*, 79-94.

Petit, Thierry 1991. Syllabaire et alphabet au 'palais' d'Amathonte de Chypre vers 300 avant notre ère. Dans Claude Baurain, Corinne Bonnet & Véronique Krings (éd.) *Phoinikeia grammata. Lire et écrire en Méditerranée. Actes du colloque de Liège, 15-18 novembre 1989*. Collection d'Études Classiques 6, Studia Phoenicia. Liège: Namur, 481-495.

Powell, Barry B. 1991. *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rantidi: Mitford†, Terence Bruce & Olivier Masson, 1983. *The Syllabic Inscriptions of Rantidi-Paphos*. (DAI Ausgrabungen in Alt-Paphos auf Cypern 2). Konstanz: Universitätsverlag.

Threatte, Leslie 1980. *The Grammar of Attic Inscriptions, I. Phonology*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.